

Babür dönemi Bengal’inde Tarikat Şeyhleri ve İslamlaşmadaki Sosyo-Kültürel Roller (1526-1858)*

Wahyuddin Halim
Çev. Burak Muhsin Akın
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Uluslararası Osmanlı Çalışmaları, İstanbul, Türkiye
bmuhsinakin@gmail.com

Çeviri Makale

Geliş Tarihi: 22.03.2019

Kabul Tarihi: 02.04.2020

Öz

İslam'ın Ortaçağ döneminde Hindistan alt kıtası, özellikle günümüz Bangladeş'i üzerindeki en gözlenebilir etkilerinden biri, tasavvufun manevi ve insani öğretisidir. Esasen Eaton'ın The Rise of Islam in Bengal Frontier 1204-1760 (1993) kitabının eleştirel bir şekilde ele alınmasına dayanan bu makale; tarikat şeyhlerinin Babür İmparatorluğu (1526-1858) döneminde, Bengal halkının İslâma girmesindeki sosyo-kültürel ve dini rollerinin tasvirine çalışmaktadır. Sufilerin ihtidaya teşebbüsleri, yerel Hindu veya Budist hükümdarlar tarafından sürdürülen gayet düşmanca bir ortamda başlamıştır. Ancak bu tarikat şeyhleri veya pirlere, yeni dinin sevgi, kardeşlik ve eşitlik gibi mühim öğretilerini tebliğ ederek yerel halkın çoğunu ihtida ettirmeye muvaffak olabilmişlerdir. Bahis konusu dönemde tasavvufi tebliğin, Bengallilerin ihtidalarında başarıya ulaştırılan diğer amiller yanında; bu pirlere yenilmez özveri ve müstesna dindarlıklarına ilaveten, Bengal halkı arasında; onların inkâr edilemez kerametler gösterebileceklerine dair müşterek inanç da vardı.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, Bengal, İslam, İhtida, Sosyo-kültürel Roller

The Sufi Sheikhs and their Socio-cultural Roles in the Islamization of Bengal during the Mughal Period (1526-1858)

Wahyuddin Halim
Transl. Burak Muhsin Akın
İstanbul Medeniyet University, International Ottoman Studies, Istanbul, Turkey
bmuhsinakin@gmail.com

Translation

Arrival Date: 22.03.2019

Acceptance Date: 02.04.2020

Abstract

One of the most observable influences of Islam on the Indian-subcontinent, especially in today's Bangladesh, is the spiritual and humane teaching of Sufism during the medieval period. Based primarily on a critical elaboration of Eaton's The Rise of Islam in Bengal Frontier 1204-1760 (1993), this article attempts to describe the socio-cultural and religious role of the Sufi sheikhs in the conversion to Islam of the Bengali people during the period of Mughal Empire (1526-1858). The earliest Sufis attempted at Islamic conversion began in the very hostile environment maintained by the local Hindu or Buddhist rulers. However, these Sufis sheikhs or pirs were able to convert most of the local population to Islam by preaching about the great teachings of the new religion about love, brotherhood, and equality. Among other success factors in the Sufi mission in Islamic conversion of the Bengali during the period under discussion were their unconquerable dedication and exceptional piety as well as the common belief among the Bengali people that these pirs could perform incontestable miracles.

Keywords: Sufi, Bengal, Islam, Conversion, Socio-cultural Roles

* Wahyuddin Halim (İslam İlahiyatı ve Felsefesi Fakültesi, Makasar Alaaddin Devlet İslam Üniversitesi, Endenezya, wahyuddin.halim@uin-alauddin.ac.id) tarafından "The Sufi Sheikhs and their Socio-Cultural Roles in the Islamization of Bengal during the Mughal Period (1526-1858)", başlığıyla JICSA Journal of Islamic Civilization in Southeast Asia, c. 7, s. 2 (2018), sf. 175-194' de bu makalenin orijinali neşredilmiştir.

Giriş

İslam'ın Arabistan dışındaki pek çok farklı bölgeye nasıl yayıldığı ve bu vazifeyi hangi failin icra ettiği soruları, İslam tarihi araştırmacıları arasında her zaman büyük ilgi görmüştür.¹ Eaton'ın bakış açısına göre, İslam'ın Bengal'de yayılması istisnai bir durumdur. Bu, Hindistan'ın bölünmeden evvelki iç bölgeleri arasında, yalnızca Bengal'de, egemen sınıfın dini olarak İslam'ın “yerli halkın” çoğunluğu tarafından kabul edildiği gerçeği dolayısıyladır. Hatta Eaton, 19. yüzyılın sonunda Bengallilerin, “Araplardan sonra dünyanın en büyük ikinci Müslüman etnik nüfusunu oluşturduğunu” ifade eder.² Dahası, İslam'a giren insan sayısı söz konusu olduğunda, T. Arnold, Bengal'de “Hindistan'daki Müslüman davetçilerinin en büyük başarılarını elde etmiş olduklarını” belirtir.³ Clinton Bennett ve Charles M. Ramsey'in tetkiklerinde “tasavvufun el izinin” Güney Asya'da, Müslüman dünyanın diğer bölgelerine göre daha görünür olduğunu söylemeleri dikkate şayandır. Güney Asya, günümüz standartlarında dahi, ekseriya, dünyanın ikinci en büyük Müslüman nüfusunun yaşadığı bölge olarak kaydedilmektedir.⁴ Bu makalenin mütevazı amacı; Bengal'de, özellikle de Babür Döneminde (1526-1858) gerçekleşen bu müstesna İslama giriş fenomenini incelemektir. Makalenin cevaplayacağı sorular, bu olağanüstü ihtidaya katkıda bulunan müessirlerin neler olduğu ve sufilerin (veya pirlere veya evliyalara) bu sosyokültürel ve dini süreçte oynadıkları rollerdir.

Hint Alt Kıtasında İslam'ın Yayılması Üzerine Bazı Teoriler

Tarihçiler tarafından İslam'ın yayılması hususunda çeşitli teoriler geliştirilmiştir.⁵ Ancak Eaton'a göre,

Hindistan'daki İslam'ın inkişafı bağlamında, süreci açıklamak için sıklıkla benimsenen dört temel muhakeme tarzı vardır.⁶ İlk teori, Eaton'ın adlandırdığı gibi, İslamlaşmayı, kapsamlı bir göç veya göç nedeniyle, inançtan ziyade insanların yayılma süreci olarak gören “göç teorisi”dir. Sonraki ve en büyük ölçüde tutulan teori, özellikle, on dokuz ve yirminci yüzyıllar boyunca bazı Oryantalistlerce, yedinci yüzyıl Arabistan'ında İslam'ın ortaya çıkışını açıklamak için savunulandır. Bu teoriye göre İslam kılıçla yayılmıştır. Bu teori, Hindistan'da ve başka yerlerde İslam'ın yayılmasında askeri gücün rolü üzerinde durmaktadır. Üçüncü teori, sosyo-ekonomik amillerin; yani sosyal gelişim veya prestij arzusunun modern öncesi dönemde Hintlilerin İslam'a ihtidalarının nedenleri olduğunu öne sürmektedir. Eaton'a göre son teori ise, İngiliz etnograf ve tarihçileri tarafından türetilen; Eaton'ın deyişiyle, “sosyal kurtuluş dini” tezidir. Bu teoride alt kaptanlardan olup Brahman kastları tarafından ezilmiş Hindu Hindistan halkının; İslam'ın sosyal eşitliğin özgürleştirici mesajını taşıması sebebiyle ihtida etmeleridir.⁷ Örneğin, İslam tebliği çalışmalarının erken döneminde *The Preaching of Islam* kitabı bir klasik olan T. W. Arnold, bu teoriyi Hindistan münasebetiyle kabul etmektedir: “Hindistan'da İslam'ın gerçek gücünü oluşturan ve Hinduizm'den bu kadar çok mühtedi kazanmasını sağlayan şey, sınıf önyargılarının mevcut olmamasıdır.”⁸

Eaton bu teorileri çürütmek için birtakım ikna edici argüman sunmaktadır. Bu teorilerden hiçbirinin; alt kıtadaki en erken tarihsel varlığında, Hint ve Bengal nüfusunun İslam'a muazzam ihtidasının gerçek mahiyetini tek başına doğru bir şekilde

¹ Bunun için, örneğin şu eserlerde derlenmiş makalelere bakılabilir: N. Levtzion (ed.), *Conversion to Islam* (New York: Holmes & Meyer, 1979). Konuyla ilgili kapsamlı fakat ilahiyat zaviyesinden bir izahat A. Ezzati tarafından verilmektedir: *The Spread of Islam: the Contributing Factors* (London: Islamic College for Advanced Study Press, 2002).

² Richard M. Eaton, *The Rise of Islam in Bengal Frontier 1204-1760* (Berkeley: University of California Press, 1993), s. xxii (bundan sonra *Rise of Islam* şeklinde anılacaktır). Vurgular sonradan eklenmiştir. Ancak Eaton'ın Bengal tarım sınırlarında İslam'ın yayılmasının istisnai mahiyeti hakkındaki yargısının, daha geniş bağlamda; İslam'ın diğer yerlerde, mesela Endonezya/Malay dünyası; özellikle yerli halkın büyük çoğunluğunun ihtidadan evvel başlıca Hindu, Budist veya animist olduğu Batı Cava'nın İslamı barışçıl bir şekilde benimsemesi düşünüldüğünde, yalnızca buraya özgü olmadığı belirtilebilir. Bunun için mesela bakınız: Sartono Kartodirjo, *The Peasants' Revolt of Banten in 1888: Its Conditions, Course and Sequel* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1966) ve M.C. Ricklefs, “Six Centuries of Islamization in Java” in N. Levtzion (ed.), *Conversion to Islam* (New York: Holmes & Meyer, 1979), s. 100-28.

³ T.W. Arnold, *The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith* (London: Constable & Company Ltd., 1913), s. 277.

⁴ Clinton Bennett, “Introduction: South Asian Sufis – Continuity, Complexity and Change”, in Clinton Bennett ve Charles M. Ramsey, (ed.), *South Asian Sufis: Devotion, Deviation, and Destiny* (London: Bloomsbury, 2012).

⁵ Bakınız Ezzati, *The Spread of Islam*, Bölüm 2'de İslam'ın yayılmasına katkıda bulunan şu on üç ana amilden bahseder: dini, dini liderlik, entelektüel, değerlerle ilgili ve ahlaki, kültürel, insani, siyasi, sosyal ve sosyo-politik, iktisadi, göç ve göçmenlik, eğitim, medeniyet ve İslam dinamizmi ve dirençliliği.

⁶ Ezzati, *The Spread of Islam*, s. 113.

⁷ Ezzati, *The Spread of Islam*, s. 113-6. Ayrıca bakınız Murray T. Titus'un *Islam in India and Pakistan: A Religious History of Islam in India and Pakistan* (Calcutta: Y.M.C.A. Publishing House, 1959) kitabında; tüm bu teoriler ilaveten Hindistan ve Bengal'deki İslami nüfuzun doğasını açıklamak için de kullanılmıştır. Özellikle 2. ve 3. Bölümlere bakınız.

⁸ Arnold, *The Preaching of Islam*, s. 291.

açıklayamayacağını iddia ediyor. Eaton şunu iddia ediyor: "... Yukarıda tartışılan teorilerden herhangi birinin çok az sayıdaki savunucusu... teorilerini orijinal kanıtlara dayandırmıştır. Tam olarak İslam'ın ne zaman ve nerede ilk kez umumi bir din haline geldiğini belirlemeye de çalışmamışlardır".⁹ Bengal bağlamında İslam, nüfusunun büyük bir kitlesini oluşturan köylüler topluluğunun dini haline gelmiştir. Ayrıca Eaton, İslam'a umumi ihtida hususunda net bir açıklamanın ancak "Bengalli Müslüman köylü topluluğunun ne zaman ve nerede ortaya çıktığı" sorusunu mümkün olduğunca kesin bir şekilde ortaya koyduğumuzda yapılabileceğini ileri sürmektedir.¹⁰ Görünüşe göre, Eaton'ın bu konudaki asıl ilgisini çeken şey, Bengalli köylü topluluğunun, özellikle Bengal'in doğu kesiminde İslam'ın yükselişinde, analiz konusu olarak önemli rolüdür.

Eaton, Babür Dönemi'ndeki Doğu Bengal'in vafsinin dikkate değer olduğunu, çünkü zirai verimlilik ve nüfus artışının, dönemin Batı Bengal'ine göre çok daha fazla olduğunu belirtir. Bunun için önemli bir amil, zengin alüvyon bırakarak bölgedeki çeltik ekimini mümkün kılan Bengal'in büyük nehir sistemlerinin doğuya doğru uzun vadeli hareketleridir.¹¹ Bu nedenle, daha on altıncı yüzyılın sonlarında Doğu ve Güney Bengal o kadar üretim fazlası tahıl istihsal edebildi ki pirinç; ilk defa önemli bir ihracat mahsulü olarak ortaya çıkarak en az on beşinci yüzyılın sonlarından itibaren, Bengal'in ana ihracat malı olan pamuklu dokumaya iştirak etti.¹² Bengal'in zirai ürünündeki bu patlama ve sonrasında da imalatı, yalnızca bölgede Babür gücünün takviyesiyle değil, aynı zamanda Bengal'i dünya ekonomisine daha sıkı bağlayan kara ve deniz ticaretindeki artan faaliyetlerle de denk düşmüştür.

Kısacası, Eaton'ın açıkladığı gibi, on yedinci yüzyılın Doğu Bengal'inde pirinç üretiminin patlaması için çeşitli doğal, siyasi ve ekonomik faktörler vardır: Bengal nehirlerinin doğuya doğru hareketi ve dolayısıyla aktif bir delta (1), bölgenin Babür Hindistan'ıyla siyasi ve ticari entegrasyonu (2) ve yerelde üretilen tekstillere yapılan ödeme dolayısıyla

dışarıdan kaynaklı gümüş akını ile para arzındaki büyüme (3). Bu yazı bağlamında dikkat edilmesi gereken daha önemli husus ise; Bengal'deki pirinç patlamasının hem zaman (on altıncı yüzyılın sonları ve on sekizinci yüzyılın başları arasında) hem de mekân olarak (Doğu deltası) Müslüman köylü sınıfının yükselişi ile rastlaşmasıdır.¹³ Burada ekonomik değişim ile dini dönüşüm arasındaki karşılıklı etkileşimi görüyoruz.

Kırsal alanla ilgili olarak Eaton, Bengal'in herhangi bir yerinde, bir Müslüman köylü nüfusunun muteber delillerinin ancak on altıncı yüzyılın sonlarından; özellikle de Babürlülerin Bengal'i fethi (1574) sonrasında gözlemlenebileceğini savunuyor. Diğer bir deyişle, kırsal nüfus içinde İslamlaşma bu fetih sonrasına kadar görünür olmamıştır.¹⁴ Eaton için Bengal'in kırsal halkı içinde, en mühim ihtida vakasının Babür idaresinde gerçekleşmesi bir paradokstur. Çünkü muhafazakâr 'ulama'nın hükümdarların "ihtida" vazifesi üzerindeki ısrarlarına rağmen; Babürlüler; Bengallileri ihtida ettirme hususunda ilgi ya da alakalarının bulunmaması; bunun yerine "toprağın üretim fazlası varlığını imkanları nisbetinde çıkararak" zirai verimliliği artırma konusundaki politikalara ehemmiyet vermeleriyle tanınırlar.¹⁵ Bu gerçeğe kani olan Eaton, bahis konusu paradoksun cevabını bulmak için Bengal'deki Babür dönemi üzerine yaptığı araştırmaya odaklanmaktadır.

Bengal'deki İslam ile ilgili tüm tarihsel açıklamalar; on üçüncü yüzyılda İslam'ın, deltanın Türk fatihlerinin hükümdarlık ruhuyla bütünleşik olduğunu ve en azından şehirlerde böyle bir birlikteliğin; özellikle de on dördüncü yüzyılın başlarından itibaren, Hindistan'daki en baskın tarikat olan Çiştî tarikatî şeyhleri tarafından muhafaza edilmesi dolayısıyla birkaç yüzyıl boyunca devam ettiğini kaydediyor.¹⁶ Daha sonraki bir dönemde Babür fethi; seçkin eşraf Müslüman sınıfının (yani deltanın batısındaki Türk-İranî göçmenlerin) ya da bunların idareciler, askerler, sufiler, olarak nitelendirilen ve çoğu özellikle Babür emperyalizminin dünyevi görüşlerine tâbi nesillerinin

⁹ Eaton, *The Rise of Islam*, s. 131.

¹⁰ Eaton, *The Rise of Islam*, s. 131.

¹¹ Eaton, *The Rise of Islam*, s. 194.

¹² Eaton, *The Rise of Islam*, s. 201.

¹³ Eaton, *The Rise of Islam*, s. 207.

¹⁴ Eaton, *The Rise of Islam*, s. 132-3.

¹⁵ Eaton, *The Rise of Islam*, s. 134.

¹⁶ M. Eaton, "Who are Bengal Muslims? Conversion and Islamization in Bengal" içinde Rafiuddin Ahmed (ed.), *Understanding the Bengal*

Muslims: Interpretative Essays (New Delhi: Oxford University Press, 2001), s. 43 (bundan böyle şu şekilde zikredilecektir: "Who are Bengal Muslims"). Ayrıca bakınız; Saiyid Athar Abbas Rizvi, *A History of Sufism in India*, cilt. 1 (Yeni Delhi: Munshiram Manoharlal Publisher, 1978), s. 256f. Güney Asya'daki Çiştîye tarikatî için örneğin, bakınız; Carl W. Ernst, *Eternal Garden: Mysticism, History, and Politics at a South Asian Sufi Center* (Albany: State University of New York Press, 1992).

ortaya çıkmasına zemin hazırladı. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda, büyük ölçüde Doğu Bengal'deki zirai ve demografik büyümenin istisnai seviyeleri sayesinde, ağırlıklı olarak şehirli *eşraf* tarafından yürütülen deltadaki İslam medeniyetini geliştirme vazifesi, artık, doğu sınırının köylü çiftçilerine geçmiştir. Gözlemlenmesi ilginç olan vakıa, zikredilen sonraki zümrenin, İslam'ı zirai dünya görüşleri içinde özümsemeye oldukça başarılı olmalarıdır.¹⁷

Babür döneminde Bengal'in zirai ve siyasi sınırları yekvücut hale gelmesi dolayısıyla Eaton, bu sürecin mümkün olduğunu kaydeder.¹⁸ Sylhet'ten Chittagong'a kadar hükümet; arazide yerleşik bağımlı devletler arasındaki otoritesini güçlendirme siyasi hedefiyle; tarıma elverişli arazi alanlarını genişletme iktisadi hedeflerini birleştirdi. Bu genişleme, çoğunlukla makbul *mollalara*, Mekke'den dönen hacılara, tebliğcilere, karizmatik *pirlere* ve vergisiz toprak arayan yerel kabile reislerine yapılan tahsisatlarla ormanlık iç bölgelerin zirai gelişimini teşvik ederek mümkün oldu.¹⁹ Genellikle Müslüman evliyalara olarak anılan bu "karizmatik öncüler", sık sık ormanları temizlemek ve cami veya türbelerin inşaatlarıyla vazifeleniyorlar ve buralar da, "İslami ideallerin tarım sınırı boyunca yayılması" için merkezler haline geliyorlardı.²⁰ Bu evliyaların (*pirlerin*) en rağbet görenleri arasında: Şeyh Celale'd-din Tebrizî (v. 1244), Mehr 'Ali, Şah Seyyid Nasre'd-din, Hünkar Şah 'Ali (erken Babür döneminde), Şah Celal Mücerred (v. 1346), Han Cihan (v. 1459) ve Pir 'Ömer Şah (on sekizinci yüzyıl) vardı.

Eaton'ın tahlilinde; zirai büyümeye eşlik eden bu yerleşimler, büyük şehirler olmasa da yine de Müslümanların otoritesi etrafında yeni topluluklar oluşturan yerleşimlerdi. Zamanla yerel topluluk bu insanlara hürmet etmeye başladı ve "İslam, arazinin iskân edilmesi ve şenlendirilmesi ve bu süreçle uyumlu aşkın bir gerçeklik kurmasına ilişkin olarak medeniyet inşa edici bir ideoloji olarak ortaya çıktı."²¹ Kısaca Eaton, İslami ideallerin tarım toplumunun sistemleriyle yayılmasındaki ana unsurları aşağıdaki muamelelerle açıklamaktadır: Şeyh'in karizmatik otoritesi ve teşkilat yeteneği (1), cami kurulması (2),

devlet kurumun desteği (3), şeyhin ormanlık arazileri müesseseye dönüştürmedeki müteşebbisliği (4) ve eski ormanlık arazilerin camiye desteklemeye devam edecek zenginlik üreten tarım cemaatlerine dönüştürülmesi (5).²²

Bu nedenle, on altıncı yüzyıldan itibaren karizmatik tarikat şeyh veya *pirlerinin* Bengalliler'in kolektif hafızalarında sağlam bir şekilde yer edindiği anlaşılabilir. Bu *pirlerin* otoriteleri üç önemli esasa dayandığı için hatırlarda yer tutuyorlardı: vahşi ve tehlikeli bir arazi olan ormanı tarıma elverişli hale getirme yetenekleri (1); muhteşem, güçlü bir alem olan tabiatüstü dünyayla olan bağları ve bununla azımsanmayacak sürekli bir nüfuz kullanabildiklerine inanılması (2); inşa ettikleri camilerle (ya da daha sonra *hangah*, tekke) birliktelikleri (3), ki bu; dolayısıyla İslam'da inancın kurumsallaşması anlamına gelmektedir.²³ Eaton'ın sözleriyle ifade edersek, İslam bu nedenle aktif deltada "arazinin iskân edilmesi ve şenlendirilmesi ve bu süreçle uyumlu aşkın bir gerçeklik kurmasına ilişkin olarak medeniyet inşa edici bir ideoloji olarak" ortaya çıktı.²⁴

Daha da önemlisi, bu teşekküllerin ekonomik ve dini etkisi altına giren yerel topluluklar için İslam; bir bütün olarak kabul edilmesi veya reddedilmesi gereken; yabancı veya kapalı, münhasır bir sistem olarak algılanmamaktadır. Eaton'a göre, dünya dinlerinin, kendine yeten ve iyi tanımlanmış sınırları olan, eksiksiz sistemler olduğu varsayımı; Bengal'in modern öncesi sınırları dâhilinde doğru değildir. Daha ziyade, Bengal hudutlarında, tipik olarak yerel insanüstü failerle özdeşleşen İslami insanüstü failerin; yavaş yavaş kendilerini dinamik olan yerel kozmolojilere aşıladığı akışkan bir bağlam gibi görünüyordu. Bu kadar uzun bir süre içerisinde meydana gelen bu "sızma" nedeniyle Eaton; hiç kimsenin belirli bir "ihtida" anını veya "insanların kendilerini geçmişle dramatik bir ayrım yaptıklarını sezdiği" herhangi bir anı belirleyemeyeceğine inanıyor.²⁵ Gerçek şu ki, Bengal'deki İslam, çok fazla yerel kültüre sahip bir

¹⁷ M. Eaton, "Who are Bengal Muslims?" s. 43.

¹⁸ Eaton şemasında, bu dönemde Bengal'in coğrafi, politik ve dini tabiatının anlaşılması için, üç çeşit hudut önermektedir: ekilebilir arazi ve ormanlık alanı ayıran iktisadi hudut, Babür idaresini Babürlü olmayan idareden ayıran siyasi hudut ve İslam ve gayr-i İslam'ı ayıran dini hudut. Bakınız. Eaton, İslam'ın Yükselişi, s. 265.

¹⁹ Eaton, "Who are Bengal Muslim", p. 43.

²⁰ Eaton, "Who are Bengal Muslim", p. 43. Ayrıca bkz. Eaton, The Rise of Islam, p. 207'a.

²¹ Eaton, *The Rise of Islam*, s. 226.

²² Eaton, *The Rise of Islam*, s. 218.

²³ Eaton, *The Rise of Islam*, p. 218. Ayrıca bakınız; Abdul Karim, *Social History of the Muslim in Bengal* (Dhaka: Jatiya Sahitta Prakash, 2007).

²⁴ Eaton, *The Rise of Islam*, s. 226.

²⁵ Eaton, "Who are Bengal Muslims?" s. 44.

karışımı temsil etmekte ve deltanın uzun vadeli zirai genişleme süreci ile derinden özdeşleşmektedir.²⁶

Bengallilerin İhtidalarında Sosyo-kültürel Amiller

Şu soru hala cevaplandırılmayı bekliyor: Özellikle incelenmekte olan dönemin Doğu Bengal'indeki *pirler* hakkında yukarıda tartışılan gerçekler ile, yerli halk arasında İslam'ın dikkat çekici inkişafı arasındaki ilişki nedir? Eaton'ın daha önce değinilen çalışmalarında belirttiği bazı önemli noktaları derinleştirerek, yukarıda tasvir edildiği gibi; on üçüncü yüzyıldan bu yana Bengal halkı arasındaki "ihtida" sürecinin yavaş, fakat belirgin ve kalıcı olmasını takviye eden en az üç ana müessir olduğunu savunmaktayım. Birincisi, bu süreçte, mecburiyet bir yana, herhangi bir icbar belirtisi dahi mevcut değil gibi görünmektedir. Bu bölgede umumi ihtidanın, Bengallilerin; deltanın batı veya kuzeybatısındaki İranî-Türk Müslümanlarla, en erken dönemdeki fetih ve askeri sefer karşılaşmaları sırasında gerçekleşmediği ortaya çıkmıştır. Bunun yerine ihtidanın kaydadeğer ölçüde vuku bulması; aksine, Bengallileri ihtida ettirmek bahsinde herhangi bir alaka göstermeyen bölgedeki erken Babür hükümlerinin sırasında gözlemlendi.

İhtida hususunda Babür sultanları arasındaki bu ilgi eksikliği, birçoğunun yöneliminin ihtidadansa, ahlaki eğitimden yana olan tasavvufi öğretilerden çok etkilenmiş oldukları gerçeğiyle açıklanabilir.²⁷ Riyazul İslam'ın Hint mutasavvıflarının davetçi rolüne atıfta bulunarak belirttiği gibi, bir mutasavvıfın herhangi bir kişiyi ihtida ettirmiş bir sicile sahip olması, nadir bir durumdur. Daha da çarpıcısı Riyazul; Hindistan'daki Çiştî şeyhlerinin hiçbirinin "bir Hindu'yu ihtida ettirmediğini" belirtmektedir.²⁸ Bu gerçek kuşkusuz, Bengalli Sufiler veya Bengal'de Babür himayesi altındaki şeyhler için de kullanılabilir. Buna ek olarak; deltadaki Saltanatları süresince Babürlülerin hareket tarzı, bölgedeki tarım sisteminin geliştirilmesinden fayda ve bol miktarda ürün elde edilmesine yönündeydi.

Birincisi ile epey ilişkili olan ikinci amil, bu evliya veya *pirlerin* Bengal'e yerleştikleri zaman icra ettikleri ilk

rolün İslami veya dini davet değil, sosyo-kültürel rol olmasıdır. Doğrusu öncelikli olarak; özelde deltadaki zirai sistemin gelişmesine ve genelde sosyo-kültürel gelişmeye katkılarında; aslını söylemek gerekir ise, liderlik ve karizmalarından dolayı tanınıp hürmet gördüler. Bununla birlikte, tam olarak bu rolleri nedeniyle; daha sonra farklı dini gelenekten yerli Bengallilerin gönüllerini kazanabilecekleri ve ihtida veya *pirlerin* manevi öğretimine bağlanmanın yalnızca bir zaman meselesi olacak raddede yakın ilişki kurabilecekleri açıktır. Başka bir deyişle, Bengal ziraî toplumu içinde "köylülük ve İslamlaşma el ele ilerlemiştir".²⁹

Bu süreç Nehemia Levitzion'ın, İslamlaşmanın "büyük ölçüde İslami bir ortamın meydana getirilmesi ve Müslüman müesseselerin gelişmesi sonucunda; on yıllar ve yüzyıllar boyunca inkişaf ederek olgunlaşmıştır" ifadesiyle sıhatlice tarif edilebilir.³⁰ Benzer şekilde Richard Bulliet, "İslam'a girme ile İslami toplum olarak adlandırılacak şeyin gelişmesi arasında doğrudan ve temelli bir ilişki vardır." iddiasındadır.³¹

Levitzion'un yukarıdaki "Müslüman müessese"; ya da Bulliet'in "İslam toplumu" olarak adlandırdığı şey; Bengal'in İslamlaşma sürecinin üçüncü amili olan caminin kurumsallaşmasını iyi bir şekilde tasvir edebilir. Görüldüğü gibi, *pirler*, Bengal'in erken İslam tarihinde cami kurulmasında baskın bir rol oynamıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, Bengal'deki birçok kırsal alanda, cami (*Cum'a-ghar*) Müslümanlar arasında çok etkili bir sosyal teşekkül birimi haline gelmişti. İslami değerlerin yayılmasının barışçıl ve gönüllü bir şekilde gerçekleşebileceği bir kurum olarak caminin etkinliğini anlamak zor olmasa gerektir. Ayrıca, herhangi bir yerdeki Müslüman cemaatin camii; yalnızca kelimenin tam anlamıyla bir ibadet yeri olarak değil; aynı zamanda Müslümanların sosyal, kültürel, sanatsal ve hatta siyasi meselelerini ifade edebilecekleri bir kurum olarak da işlev görmektedir. Eaton'dan uzunca bir alıntı yapılırsa:

²⁶ Eaton, "Who are Bengal Muslims?" s. 44.

²⁷ Buna ek olarak, tasavvufun İslam ve diğer dini gelenekler arasındaki ayrımı müphemleştirme meylinde olması bilinen bir gerçektir; tasavvufun Sünni 'ulema' dan çok fazla muhalefet ve ithamla karşılaşmasının nedenlerinden biri de budur. Bunun için bakınız; Jonathan P. Berkey, *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600-800* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2003), s. 233.

²⁸ Riazul Islam, *Sufism in South Asia: Impact on Fourteen-Century Muslim Society* (Oxford: Oxford University Press, 2002), s. 448.

²⁹ Eaton, *The Rise of Islam*, s. 252. Ayrıca bakınız, Muhammad Enamul Haq. *A History of Sufism in Bengal*. (Dhaka: Asiatic Society of Bengal, 1975).

³⁰ Bakınız; Levitzion (ed.), *Conversion to Islam*, s. 9.

³¹ Richard W. Bulliet, *Conversion to Islam in the Medieval Period* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979), s. 1. Ayrıca bakınız; *idem*, "Conversion to Islam and the Emergence of a Muslim Society in Iran" içinde, Levitzion (ed.), *Conversion to Islam*, s. 30-51.

Günümüz kırsal Bengal halkında caminin devam eden toplumsal önemi, 'ulema ve pirlar dini eşrafının- ve onların kurumsallaşmış biçimleri olan cami ve türbelerinin- ilk önce etrafında yeni köylü topluluklarının bütünleştiği otorite çekirdekleri olarak ortaya çıktığı ve bu tür toplulukların bunlara "tabi" olarak bilinmeleridir.³²

Gözlemini sonuçlandırırken Eaton şöyle yazar: Modern öncesi Bengal bağlamında, "Hindu"nun "ihtida"sından bahsetmek uygun görünmüyor. Bunun yerine, kültürel mukabili Allah inancının gelişmesi olan ve genişlemekte olan bir ziraat medeniyeti bulunur. Bu büyük hareket iç içe geçmiş birkaç süreçten oluşuyordu: yerleşimcilerin batı noktalarından doğuya doğru hareketi ve yerleşmeleri (a), hudut aşiret halklarının genişleyen tarım medeniyetine dahil edilmesi (b) ve yayılma veya tahullarla birlikte doğal nüfus artışı (c).³³

Eaton ayrıca şu sonuca varmaktadır:

Bu inkişaf süreci doğal, siyasi, iktisadi ve kültürel tesirleri birleştirdiğinden, Doğu Bengal'de; çeltik üretimine yönelik sosyo-ekonomik sistem ile, tarım yaşamına özel anlam katan dini ideoloji arasında dikkate değer bir ahenk buluyoruz. Bu, İslam'ın canlılığına şahitlik etmekte ve dünya dini olarak başarısının ipuçlarından da biri olmaktadır ki; Bengal'deki bağluları, yerel sosyokültürel gerçekleri din kaidelerine intibak ettirmede çok türeticilerdi.³⁴

Eaton'ın mutasavvıfların on üç ve on dördüncü yüzyıllar erken dönem Bengal sultanlığındaki sosyokültürel; ya da aslında zirai yaşamdaki rolünün ehemmiyeti; erken İslam tarihindeki tasavvuf hareketi ve devlet arasındaki ilişki hususunda oldukça özgün bir vakıayı ortaya koymaktadır. Birçok yerde sufilerin tesirlerini büyük ölçüde; ruhani dindarlıkları veya karizmaları veya insanlara keramet göstermeleri yoluyla pekiştirdikleri yaygın bir şekilde yorumlanmaktadır. Siyasi açıdan bakıldığında bu etki daha da inandırıcı hale gelir; çünkü hükümdarlar da dolayısıyla sufiler üzerinden halklarını kontrol altına almak ve rejimlerini halkın gözünde meşrulaştırmak için himaye uğraşısına girmeye kani olacaklardır. Mutasavvıfların Bengal'in Müslüman hayatındaki bu derece mühim rolleri, daha sonraki dönemlerde tarikatlerin tesis edilmesi yoluyla halen uygulanmaya

devam etmektedir.³⁵ Sufilerin Bangladeş'teki muasır katkısı, Bangladeş halkı içindeki dini ahenk ve şümülü güçlendirmesini kapsamaktadır.³⁶

Nihai Tespitler

Daha sonra Bangladeş ülkesi olacak nüfusun toplu ihtidası on üçüncü yüzyılda başladı ve yüzlerce yıl boyunca devam etti. Kast dışında kalmış veya herhangi bir nedenle dışlanmış Hinduların umumiyetle ferdi olarak Müslüman olmalarına rağmen; ihtida, genellikle, bireysel olmaktan ziyade kolektifti. İslam eşitlikçiliği, özellikle müsavat, kardeşlik ve sosyal adalet idealleri; çok sayıda Budist ve daha düşük kast Hindularının ihtidalarını sağlayan bir müessir olabilir. Ancak bilhassa, Bengal'deki pek çok ihtidanın müsebbibi; köylerde ve kasabalarda seyrüsefer eden, insanların vahşi ormanı tarım arazisine dönüştürmelerine yardımcı olan ve daha sonra aziz veya *pir* veya tarikat şeyhleri olarak telakki edilen evliyaların sosyo-kültürel rolü olmuştur.

Tarikat şeyhlerinin (*pirlerin*) Bengal de dahil olmak üzere Güney Asya ihtidalarında en önemli vazifeyi icra ettikleri söylenebilir. Çoğu Bangalli Müslüman, bir dereceye kadar tasavvufun etkisi altına girmektedir; ancak bu etki, umumiyetle resmi mensubiyetten ziyade sadece, zaman zaman olan başvurma veya ayinleri kapsamaktadır. Hem *fakirler* hem de *pirler* köy sahnesinde tanıdık figürlerdir ve bazı bölgelerde azizlerin türbeleri neredeyse camilerden daha fazladır. Bazı bölgelerde *fakir* ve *pir* ifadeleri birbirinin yerine kullanılmakla beraber, genel olarak; ilki seyyar bir evliyaya, ikincisi ise yerleşik bir *mürşide*; yani *fakirden* daha yüksek manevi seviyeye ulaşmış ve daha fazla takipçiye sahip olan evliyaya delalet eder.

Tarikat şeyhlerinin farklı inanç ve dini geleneklere sahip diğer insanlara karşı kapsayıcı yaklaşımları, mütevazı ve düşük profilli yaşam tarzları ile beraber, Bengal tarım toplumunu özümsemeye olan gönüllükleri; Bengal halkını cezbetmelerine ve birçok vakada resmen Müslüman olmaları gerekmemeyle birlikte, öğretilerini takip etmelerine imkân vermiştir. Eaton'dan son bir kez alıntı yapılacak olursa, geniş bir bağlamda; "Bengal'de İslam'ı sadece tarihsel olarak başarılı kılmakla kalmayıp aynı zamanda canlı bir sosyal realite yapan şey, her ikisini de dönüştürürken; toprağa ve onun halkının kültürüne uyum sağlama

³² Eaton, *The Rise of Islam*, s. 234.

³³ Eaton, *The Rise of Islam*, s. 44.

³⁴ Eaton, *The Rise of Islam*, s. 44.

³⁵ Mesela bakınız, P. J. Bertocci, "A Sufi movement in Bangladesh: The Majbhandari Tariqa and its Followers" içinde *Contributions to Indian Sociology*, 40 (1), (2006), s. 1-28.

³⁶ Abdullah Al Masud, Md. Faruk Abdullah ve Md. Ruhul Amin, "The Contributions of Sufism in Promoting Religious Harmony in Bangladesh". *Journal of Usuluddin*, vol. 45(2), (2017): 105-121.

kabiliyeti olmuştur.”³⁷ Diğer bir önemli unsur ise, öğretim ve öğrenim işlemlerinin devamlılığını temin eden caminin kurulmasındaki rolleridir.

Kaynakça

- [1] Al-Ahsan, Abdullah. “Spread of Islam in pre-Mughal Bengal”. *Intellectual Discourse*. 1994.
- [2] Al Masud, Abdullah, Md. Faruk Abdullah ve Md. Ruhul Amin. “The Contributions of Sufism in Promoting Religious Harmony in Bangladesh”. *Journal of Usuluddin*, cilt. 45(2), 2017: 105-121.
- [3] Arnold, T.W. *The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith*. Londra: Constable & Company Ltd., 1913.
- [4] Bennett, Clinton. “Introduction: South Asian Sufis – Continuity, Complexity and Change”. içinde, Clinton Bennett ve Charles M. Ramsey, (ed), *South Asian Sufis: Devotion, Deviation, and Destiny*. Londra: Bloomsbury, 2012.
- [5] Bertocci, Peter J. “A Sufi movement in Bangladesh: The Maijbhandari tariqa and its followers”. *Contributions to Indian Sociology*. 40 (1), 2006: 1–28.
- [6] Buliet, Richard W. *Conversion to Islam in the Medieval Period: An Essay in Quantitative History*. Cambridge, YL: Harvard University Press, 1979.
- [7] Eaton, Richard M. “Who are Bengal Muslims? Conversion and Islamization in Bengal” içinde, Rafiuddin Ahmed (ed.), *Understanding the Bengal Muslims: Interpretative Essays*. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2001.
- [8] _____. *The Rise of Islam in Bengal Frontier 1204-1760*. Berkeley: University of California Press, 1993.
- [9] Ernst, Carl W. *Eternal Garden: Mysticism, History, and Politics at a South Asian Sufi Center*. Albany: State University of New York Press, 1992.
- [10] Ezzati, A. *The Spread of Islam: the Contributing Factors* (Londra: Islamic College for Advanced Study Press, 2002.
- [11] Haq, Muhammad Enamul. *A History of Sufism in Bengal*. Dhaka: Asiatic Society of Bengal, 1975.
- [12] Karim, Abdul. *Social History of the Muslim in Bengal*. Dhaka: Jatiya Sahitta Prakash, 2007.
- [13] Levtzion, N. (ed.), *Conversion to Islam*. New York: Holmes & Meyer, 1979.
- [14] Ricklefs, M.C. “Six Centuries of Islamization in Java” içinde, N. Levtzion (ed.), *Conversion to Islam*. New York: Holmes & Meyer, 1979.
- [15] Rizvi, Saiyid Athar Abbas. *A History of Sufism in India*, cilt. 1. Yeni Delhi: Munshiram Manoharlal Publisher, 1978.
- [16] Titus, Murray T. içinde, *Islam in India and Pakistan: A Religious History of Islam in India and Pakistan*. Kalküta: Y.M.C.A. Publishing House, 1959.

³⁷ Eaton, The Rise of Islam, s. 315.